SILENCE IN DIDACTICAL COMMUNICATION. NECESSITY AND MEANINGS

Larisa Ileana Casangiu, Adriana Olaru

Assoc. Prof., PhD, Ovidius University of Constanța; Teacher, National College Emil Racoviță

Abstract. This article aims to re-evaluate the valences of silence in the framework of the act of instruction, in the conditions in which there are only a few feeble studies on this particular aspect compared to the multitude of studies which focus on better communication in oral teaching. School, whatever the level, is a space in which we communicate, both vertically (teacher-student and student-teacher) and horizontally (student-student, and teacher-teacher), this fact being carried out both verbally, and especially non-verbally. However, effective oral communication is unthinkable in the absence of silence, interpreted either as active listening, or, diverse, considering the context of the associated gestures of the speakers and the cultural context in which it is taking place (the significant silence).
Our approach on the perception of silence starts from general to particular, from a theoretical level to a specific and applicative one. We are presenting a set of reflections on silence, both from the folk and cult literature, as well as phrases (some idiomatic) relating to the act of silence, which we afterwards relate to situations which lead to the didactic process. We operate a terminological distinction between the silence and the quietness, also between silence and mutism. We seek to fructify the most popular and consistent studies available on silence and our personal teaching experience as well.
In addition, following an experimental research carried out in May 2017, regarding the subjective meanings assigned by students to silence, within the framework of the teaching-learning process, we therefore present the results that we have reached and interpreted ourselves.

Keywords: silence, didactical communication, meanings, necessity.

Introducere

Deoarece „comunicarea didactică are drept model intenţia de a modifica personalitatea receptorului în sensul dorit şi prefigurat de finalităţile educaţionale propuse de fiecare societate în parte”[1], şi că orice comunicare dezirabilă presupune mai degrabă tăceri pe fundalul unei comunicări nonverbale continue, în cele ce urmează vom avea în vedere tăcerea înţeleasă atât ca gest asumat, volitiv, cât şi înţeleasă ca ascultare activă (intenţionată sau nu), dar mai ales ca pauză psihologică necesară sau ca modalitate de comunicare semnificantă.

Există, în taxonomia pe care o propunem, atât aspecte pozitive/dezirabile ale tăcerii, cât şi aspecte negative/indezirabile, predominante fiind primele.

Încercăm să argumentăm pe baza exemplelor ceea ce afirmăm, cu excepţia situaţiilor când afirmaţiile sunt axiomatice.

Tăcerea, o stare atât de prezentă uneori, este diferit înţeleasă în rândul populaţiilor din lumea întreagă. Dacă în Occident reprezintă mai curând lipsa comunicării şi a sunetelor de orice natură, pentru locuitorii din Orient tăcerea este experienţă mistică, devenind chiar parte din viaţa de zi cu zi, oferind oportunitatea regăsirii interioare, fiind echivalentă chiar cu autoizolarea.

[1] Dorina Sălăvăstru, *Psihologia educaţiei*, Iaşi, Editura Polirom, 2004, p. 191

BDD-A26463 © 2017 Arhipelag XXI Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.77 (2026-11-18 10:54:46 UTC)

I. Sintagme/Expresii frazeologice în care apare tăcerea

Pentru români, cele mai cunoscute expresii şi locuţiuni ilustrează, într-o mare măsură, atitudini foarte diferite, o varietate de sentimente, multiple sensuri cărora doar vorbitorii nativi le pot descifra cele mai subtile intenţii de exprimare a unor idei şi gânduri. Astfel*, a tăcea chitic/ mâlc/ ca peştele/ ca pământul/ ca melcul* indică sensul tăcerii pentru a ţine pentru sine o informaţie, dar şi pentru a ţine secret, sugerând încredere în cel care ar putea să tacă astfel. Cu aceleaşi valenţe mai sunt întâlnite expresiile *Vântul tace*, *Tac mă cheamă*. Opus acestor idei, se întâlneşte expresia *Când nu tace o gură, nu tace o lume întreagă*, fiind evident aici faptul că este de ajuns ca o singură persoană să vorbească pentru ca toţi ceilalţi să afle ceea ce ar fi trebuit tăinuit.

Bogăţia de sensuri pe care le pot reliefa unele expresii româneşti nu evidenţiază atât tăcerea cu rost, trimiţând cumva la căutarea interioară, la regăsirea sinelui, la *catharsis*, cât acea tăcere ca tăinuire a unor fapte discutabile, uneltire, plănuire şi acţionare pe ascuns: *tace şi face, tace şi coace, tace ca porcul în păpuşoi/ cucuruz*.

Desigur, cu iz de ameninţare şi intenţia de impunere a disciplinei, *Tacă-ţi gura!* şi *Taci din gură!* reprezintă, probabil, cele mai folosite expresii pentru a respinge un punct de vedere, pentru a restabili ordinea, a face linişte. Putem remarca faptul că, din păcate, în mediul educaţional românesc, aceste vorbe răsună sfâşietor între pereţii unor săli de clasă, anulează mărturii şi opinii, sting idei, şterg orice urmă de empatie, resping creativitatea celor marginalizaţi, duc la o şi mai mare marginalizare/inhibiţii.

Ia (ian) taci! ... Cu astfel de vorbe se poate exprima bucuria, dar, în aceeaşi măsură, şi neîncrederea cuiva faţă de cel aflat în faţa sa, tonul făcând muzica în acest caz, gesturile şi mimica întregind expresia pentru a sugera gândul potrivit!

Trimiţând în mod relaxant cu gândul la domeniul culinar, *Taci şi înghite!* se întâlneşte pentru a exprima într-un mod destul de crud îndemnul la a suporta o stare la limita suportabilităţii, cu iz de pedeapsă, fără a se face loc vreunei idei de mântuire.

Deşi existenţa acestor expresii poate aminti de anumite medii în care limbajul folosit nu este atent supravegheat, se poate face observaţia că unele sunt utilizate frecvent în mediul şcolar, efectul asupra minţii copiilor fiind adesea unul nedorit, conducând la inhibare, reţinere, tăinuire, neîncredere. La fel de nedorite ar putea fi considerate şi următoarele sintagme: *a reduce la tăcere, a trece sub tăcere, a se aşterne/lăsa tăcerea, a risipi tăcerea, a sta în tăcere, a impune tăcerea.*

Pledăm, aşadar, pentru o educaţie în care beneficiarii nu sunt reduşi la tăcere, ci sunt stimulaţi să exprime idei, să aducă argumente, să se opună justificat, să fie sinceri, să (se) mărturisească, să risipească tăcerea manifestând creativitate şi dorinţă de afirmare, să se simtă liberi într-un loc în care nimeni nu impune tăcerea.

A rupe tăcerea şi a vorbi despre tăceri dezirabile şi indezirabile poate reprezenta un început pentru a găsi o cale spre o comunicare eficientă între dascăli şi cei care vin în şcoli pentru a învăţa.

II. Despre tăcere

În literatura paremiologică referitoare la tăcere, există o mare diversitate de opinii, adesea contradictorii, însă, în majoritatea covârşitoare a cazurilor, virtuţile tăcerii sunt neîndoielnice, ca şi faptul că aceasta este considerată frecvent semnificantă.

Astfel, între aforismele populare, regăsim: *Dacă tăceai, filosof erai/rămâneai* (< lat. *Si tacuisses, philosophus mansisses)*; *Cuvântul e de argint, tăcerea e de aur*; *Tăcerea adevăr grăieşte; Arborele tăcerii poartă fructele păcii; Tăcerea e ca mierea; Biruieşti mânia când taci; Vorbitorii seamănă, tăcuţii recoltează; Mai bine să îţi pară rău că ai tăcut, decât că ai zis; Tăcerea este şi ea un răspuns; Tăcerea este cel mai bun răspuns; Cine spune multe, spune mai puţine decât cel ce tace*.

BDD-A26463 © 2017 Arhipelag XXI Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.77 (2026-11-18 10:54:46 UTC)

Numai când reprezintă cu adevărat alternativa la vorbire, mai cu seamă când este asumată deliberat (în actul reflecţiei, al contemplaţiei şi al meditaţiei), tăcerea poate fi valorizată pozitiv, pentru că „gândul nu devine focalizat decât în tăcere”[2]

Andrei Pleşu relatează încercarea lui Frederic cel Mare al Prusiei, care, „ispitit de gândul unei recuperări *experimentale* a «limbii originare», s-a hotărât să crească doi nou-născuţi în condiţii princiare, izolându-i însă de orice stimul verbal, de orice contact cu sfera rostirii omeneşti.”[3] Deşi au fost foarte bine îngrijiţi, cei doi copii mor, astfel că regele nu a aflat nimic despre limba originară, însă a aflat că tăcerea poate avea consecinţe cumplite dacă este permanentizată şi că „limbajul nu e o *anexă* a condiţiei umane, o piesă auxiliară în economia ei biologică şi socială; limbajul e, pentru om, o realitate de acelaşi rang cu hrana şi aerul: e nutritiv şi, ca atare, *vital*”[s.a.][4]

Și scriitorii români au emis o serie de reflecţii asupra tăcerii, la fel de contradictorii, dar cu aceeaşi predominanţă a valorizării pozitive a tăcerii. Iată câteva exemple: „A şti să taci e o artă. A şti să taci vorbind e o artă şi mai mare.” (Constantin Banu)[5]; „Tăcerea e umbra unui cuvânt” (Lucian Blaga)[6]; „Unii tac din înţelepciune, alţii tac din prostie; orişicum, tăcerea lor vorbeşte” (Mihail Codreanu)[7]; „Sunt tăceri care spun mai multe decât vorbele” (Traian Demetrescu)[8]; ”Ceea ce e mai semnificativ între mai multe fraze, e pauza - şi ceea ce e mai semnificativ între în cuvinte, e tăcerea dintre ele, tăcerea din ele” (B. Fundoianu)[9]; „Nimic nu e mai sfânt decât tăcerea” (Șt. O. Iosif); „E mai greu să taci decât să nu spui nimic”, „Mai bine taci când ai ceva de spus, decât să spui ceva când ar trebui să taci” (Tudor Muşatescu)[10]; „La adunare cine tace / El la nimeni nu place” (Anton Pann)[11]; „E uşor să taci când eşti vinovat şi distrus”, „Omul sărac are un singur prieten, tăcerea” (Liviu Rebreanu)[12]; „Prin tăcere, omul se întoarce în natura din care s-a înălţat prin vorbire” (Henri Wald).[13]

Iar exemplele pot continua!...

Simpla analiză a aforismelor redate mai sus ar putea furniza suficiente date pentru a ne susţine demersul, însă, dacă am face acest lucru, stadiul nostru ar fi unul strict teoretic, mai degrabă filosofic decât constatativ, fără speranţa îmbunătăţirii şi conştientizării valorizării tăcerii în cadrul comunicării didactice.

III. Limbajul tăcerii

Aşa cum se poate observa cu uşurinţă din reflecţiile prezentate anterior, a şti să taci este, în majoritatea covârşitoare a cazurilor, o calitate a omului preţuită din cele mai vechi timpuri. Chiar şi prin tăcere, oamenii comunică ceva: aprobare, dezaprobare, discreţie, raţiune, păstrarea unei taine, admiraţie.

Astfel, cineva apelează la tăcere ca mijloc de comunicare nonverbală, deoarece: acceptă/aprobă tacit o afirmaţie (a cuiva) care-i poate periclita statutul, confortul şi relaţiile cu cineva dacă ar fi exprimată personal; dezaprobă anumite opinii şi nu vrea să discute în contradictoriu; consideră că

[2] Charles F. Haanel, *Sistemul Maestrului*, Ed. Adevăr Divin, Braşov, 2009, p. 36
[3] Andrei Pleșu, *Limba păsărilor*, Ed. Humanitas, București, 19[9]4, p. 9
[4] ibidem, p. 10
[5] apud Marin Bucă, *Enciclopedia gândirii aforistice româneşti*, sec. XVI-XX, Ed. Tehnică, Bucureşti, 2006, p. 1297
[6] idem
[7] ibidem, p. 1298
[8] idem
[9] idem
[10] ibidem, p. 1299
[11] ibidem, p. 1300
[12] idem
[13] ibidem, p. 1301

BDD-A26463 © 2017 Arhipelag XXI Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.77 (2026-11-18 10:54:46 UTC)

există anumite fapte, situaţii, asupra cărora este mai bine să cadă tăcerea; doreşte să nu divulge un secret (personal, al altei persoane, de serviciu), o taină; doreşte să nu facă rău cuiva; apreciază că timpul poate rezolva o situaţie delicată; crede că, dacă vorbeşte, îşi face duşmani; nu are opinii ferme/informaţii suficiente în legătură cu un fapt, existând riscul să greşească emiţând judecăţi de valoare; îi oferă partenerului de discuţie logoreic posibilitatea să se simtă confortabil neîntrerupt; doreşte să interiorizeze anumite stări, impresii, imagini etc.; îşi ascultă sinele. Tăcerea poate comunica şi admiraţie, reculegere, melancolie, vinovăţie, dispreţ, dezinteres, căutare de mesaj adecvat.

Interpretarea tăcerii nu se poate face în absenţa contextului în care ea se manifestă, a observării gesturilor, privirii şi mimicii însoţitoare, uneori a posturii, a sistemului cultural a „emitentului", şi, chiar şi în deplină cunoştinţă de toţi aceşti factori şi în ciuda evidenţelor, receptorul/interpretul nu se poate considera infailibil. Posibile impedimente ale interpretării fără greş îl constituie sistemul de valori şi, mai ales, experienţele de cunoaştere şi de viaţă diferite de la un individ uman la altul, dar şi existenţa unor grade de autenticitate (un anumit gest asociat tăcerii poate fi emis absolut spontan, involuntar, inconştient, sau, dimpotrivă, deliberat, vizând o anumită finalitate, neutralitate sau în chip disimulat.

Deşi afirmă că tăcerea „nu constituie un limbaj, în sensul de substitut al vorbirii"[14], Vasile Stănescu arată că tăcerea „pe lângă formă de comunicare, /…/ este şi o formă de comportament"[15], că „funcţia principală a tăcerii este comunicarea, în care accentul cade pe conexiunile pe care comunicatorul încearcă să le comunice, să le inducă şi pe care beneficiarul le interpretează din diferite perspective"[16] şi că „tăcerea este o formă atipică de limbaj, cu un mesaj mult mai profund şi mai expresiv decât al gândului".[17]

Actul didactic este de neconceput în absenţa unor tăceri de partea ambilor parteneri educaţionali, însă optim ar fi ca acestea să aibă capacitate semnificantă, să nu se realizeze concomitent decât în situaţii speciale, să nu fie îndelungate şi să nu provină din neştiinţă sau din dezinteres faţă de cunoaştere (indiferent dacă este vorba de răspândirea cunoaşterii sau de validarea receptării adecvate a unor secvenţe de cunoaştere).

IV. Tăcere vs. linişte; tăcere vs. muţenie

Deşi dicţionarele echivalează aceşti doi termeni, iar în unele limbi nici nu există disticţii formale terminologice între ei, în opinia noastră, doar uneori, este vorba despre sinonimie, şi aceea parţială.

Astfel, în timp ce liniştea este resimţită mai degrabă drept o stare de spirit, interioară, dar şi ca fenomen natural, în absenţa oricărui sunet, tăcerea este o expresie exterioară, manifestată şi în condiţii de zgomot. Astfel, dacă liniştea vizează atât absenţa oricărui sunet, cât şi starea de acalmie (interioară), tăcerea nu se referă decât la absenţa limbajului verbal oral.

O persoană liniştită nu este neapărat tăcută, după cum o persoană tăcută nu este neapărat liniştită. De altfel, maxima „Apele liniştite sunt adânci" este sugestivă pentru profunzimea celor percepuţi, în general, ca lipsiţi de atitudini vocale, dar cu o considerabilă efervescenţă (chiar entropie) cognitivă. Ascultăm muzica preferată fie în tăcere, fie dublând-o cu propria voce, de regulă, în absenţa altor zgomote, dar şi pentru a contracara zgomotele indezirabile.

Pentru liniştea naturală nu îşi poate aroga nimeni drepturi, în vreme ce, pentru liniştea interioară, mai cu seamă pe fondul unor tensiuni externe, oricine este îndreptăţit să se simtă merituos.

[14] Vasile Stănescu, *Elogiul tăcerii*, Ed. Universul Juridic, București, 2015, p. 52
[15] ibidem, p. 53
[16] ibidem, p. 77
[17] ibidem, p. 104

BDD-A26463 © 2017 Arhipelag XXI Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.77 (2026-11-18 10:54:46 UTC)

Într-o conversaţie, tăcerea are meritul că oferă prilejul celuilalt fie să peroreze, fie să interpreteze conform capacităţii sale de analiză şi expectaţiilor sale, mesajul mut pe care îl primeşte. Liniştea permite doar buna deslușire/percepere a fluxului sonor, fără mari merite în facilitarea interpretării. Aşa cum constata şi Vasile Stănescu, tăcerea nu este sinonimă nici cu muţenia.[18]

În vreme ce muţenia este o incapacitate, adesea permanentă, de a vorbi, o neputinţă, o dizabilitate, tăcerea se naşte arar şi doar temporar din imposibilitatea de a vorbi. *A rămâne mut de uimire* este mai degrabă o expresie metaforică sau o sintagmă conotativă, decât una denotativă, deşi este posibil ca un şoc să inducă această dizabilitate (muţenia) accidental, dar această situaţie este reversibilă. Tăcerea unei persoane care suferă de mutitate este patologică, indiferent de etiologia care o generează, atâta vreme cât ea nu reprezintă o alternativă, fie şi potenţială (precum în cazul celor care optează pentru tăcere ca tapas), a vorbirii.

V. Tăcerea în comunicarea didactică

Pornind de la perspectiva lui Gabriel Albu, după care „profesorul deţine arta măsurii tăcerii şi exprimării şi, de aceea, cuvintele sale nu exclud şi nu compromit tăcerea”[19], Alina Mărgăriţoiu vorbeşte despre „*Strategia tăcerii ca mijloc de exprimare a intenţiilor profesorului*” [s.a.][20]. Autoarea îl parafrazează în continuare pe autorul amintit: „De multe ori, tăcerea profesorului pregăteşte deschiderea dialogului cu discipolul. În aşteptarea frământărilor şi dezvăluirilor acestuia, profesorul este pregătit să intervină, fără a compromite căutările şi reflecţiile ulterioare ale elevului.”[21]. De aici, Alina Mărgăriţoiu deduce că „profesorul recurge la un alt fel de a tăcea în comparaţie cu elevii săi, astfel încât devine strategie didactică prin care acesta transmite mesaje educative, nicidecum carenţe profesionale.”[22] În chip de concluzii, autoarea arată că „profesorul trebuie să conştientizeze că alături de rostul acumulării şi păstrării cunoştinţelor, există şi beneficiul tăcerii în şcoală. Liniştea obţinută în mod autoritar (ca o tăcere obedientă) are infinit mai mică valoare decât atmosfera de «tăcere» produsă prin captarea atenţiei elevilor cu ajutorul întrebărilor care creează dileme cognitive. Aprofundarea unităţilor de învăţare solicită şi tăcerea, mai ales în timpul provocărilor şi căutării aspectelor esenţiale”.[23]

În lucrarea coordonată de Constantin Cucoş, *Psihopedagogia pentru examenele de definitivare şi grade didactice*, se vorbeşte despre „tăceri-nedumeriri, tăceri-vinovăţii, tăceri-proteste, tăceri-aprobări, tăceri-laborioase (se gândeşte intens), tăceri-provocatoare, tăceri-indiferente, tăceri-obositoare, tăceri-stimulative, tăceri-condamnări, tăceri zgomotoase, tăceri-pedeapsă, tăceri-obraznice etc., exprimate atât de copii, cât şi de profesor”.[24] Deşi aceste tăceri pot fi considerate convenabile şi pot fi aprobate de unii profesori, o analiză mai atentă a tăcerilor enumerate poate oferi indicii privind riscurile asumării şi acceptării fiecăreia. Dacă pentru *tăceri-laborioase, tăceri-stimulative, tăceri-aprobări* chiar pentru *tăceri-nedumeriri* şi *tăceri-obositoare* nu se întrevăd neajunsuri între anumite limite ce ţin de personalitatea fiecăruia, de felul în care fiecare se raportează la tăcere, la linişte, la liniştea interioară, pentru alte tăceri, prin care se exprimă *vinovăţii, proteste, provocare, condamnare*, se poate avea în vedere găsirea unui mod de comunicare eficientă, cu atât mai mult cu cât este foarte dificil pentru creierele tinere ale educabililor să gestioneze anumite frustrări induse de lipsa cuvintelor sau a gesturilor potrivite, după cum poate fi dificil şi pentru unii profesori să găsească întotdeauna răbdarea necesară, timpul

[18] „Muțenia nu se confundă cu tăcerea” - Vasile Stănescu, *Elogiul tăcerii*, Ed. Universul Juridic, București, 2015, p. 53
[19] Alina Mărgăriţoiu, *Gestul în comunicarea didactică*, Ed. Institutul European, Iaşi, 2013, p. 89
[20] idem
[21] ibidem, pp. 89-90
[22] ibidem, p. 90
[23] idem
[24] Constantin Cucoş, *Psihopedagogia pentru examenele de definitivare şi grade didactice*, Ed. Polirom, Iaşi, 1998, p. 227

BDD-A26463 © 2017 Arhipelag XXI Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.77 (2026-11-18 10:54:46 UTC)

potrivit, resursele sufleteşti pentru a înţelege ce se întâmplă în minţile şi în sufletele unor copii, considerându-i copii chiar pe acei studenţi care nu au experienţa vieţii nici la vârste cuprinse între 18/19-21/22 ani.

În aceleaşi interacţiuni zilnice între profesor şi învăţăceii săi se poate ţine cont de fiecare dintre următoarele *tăceri semnificante*, considerându-le valoroase pentru procesul didactic: tăcerea de confirmare sau de infirmare, tăcerea admirativă sau dispreţuitoare, tăcerea interogativă sau tăcerea ca răspuns, tăcerea în aşteptarea sau căutarea unui răspuns, tăcerea dilematică, tăceri ale complicităţii, tăceri din neputinţă, teamă, frustrare, tăcerea provocată de întâmplări neprevăzute, marcante, de atitudini, reacţii la stimuli, tăcerea iscată de timpii morţi ce par a se întinde la nesfârşit, tăcerea pentru a se ignora anumite comportamente indezirabile în scopul stingerii lor, cărora o atenţie cât de mică le-ar da puteri nesperate, tăcerea din timpul evaluărilor scrise, tăcerea celor ce ar trebui să vorbească într-o evaluare frontală şi tăcerea ca nonconversaţie. Despre nonconversaţie vorbeşte Alan C. Fox, considerând-o una dintre cele cincizeci şi patru de supertehnici de conversaţie (a patruzeci şi patra): „în loc să nu purtăm o conversaţie /…/, avem o nonconversaţie, ceea ce înseamnă că unul dintre noi îi spune celuilalt ce nemulţumiri are fără a se aştepta la niciun răspuns (de fapt, fără să fie permis vreun răspuns). /…/ Numai unul dintre noi poate vorbi astăzi. Fără explicaţii, răspunsuri, promisiuni. Celălalt doar ascultă."[25]

Interesantă este opinia lui David le Breton[26]: „tăcerea în sine nu înseamnă nimic, ambiguitatea o transformă într-o unealtă multifuncţională în viaţa de zi cu zi ...". Acelaşi autor aminteşte rolurile pe care le poate avea tăcerea şi apreciem că înţelegerea acestor roluri ar putea conduce la o mai bună cunoaştere a influenţei pe care aceasta o are în spaţiul educaţiei. Astfel, tăcerea apare ca fiind „instrument redutabil al puterii pentru cel care ştie să se folosească de ea"[27], deţine un rol important în „controlul interacţiunii printr-o iscusită mânuire a vorbei care pândeşte cu bună ştiinţă momentul prielnic pentru a trezi neliniştea"[28], serveşte *autocontrolului* atunci când emoţiile ar putea împiedica reglarea trăirilor interioare în faţa situaţiilor delicate, când propriile intenţii ar putea fi prea uşor dezvăluite sau când timpul de gândire ar trebui prelungit. Mai sunt analizate tăcerea ca *formă de împotrivire* pentru ca un refuz să fie mai uşor de supus atenţiei, „tăcerea ca rezistenţă faţă de cineva sau faţă de o situaţie"[29]. Este de menţionat şi tăcerea care se referă la *consimţământ, la o înţelegere secretă* a celor care *nu se tem să tacă împreună*, adesea întâlnită în grupurile şcolare, tainele acestora devenind greu de pătruns, problemele fiind rezolvate în maniere proprii nivelului vârstei membrilor, consecinţele devenind imprevizibile.

Toate aceste *tăceri* poartă emoţii, stări sufleteşti puternice, sunt cauzate deseori de factori exteriori spaţiului şcolar, dar nu sunt străine nici de influenţe ale mediului şcolar, însumează sisteme de valori diferite. Gestionarea fiecărui astfel de moment poate face diferenţa dintre dorinţa elevului/studentului de a participa la curs şi indiferenţa acestuia faţă de profesor, dezinteresul faţă de disciplină.

Spaţiul sălii de curs reprezintă, în percepţia unanimă, un loc în care se comunică. Se pune mare preţ pe metode şi strategii de predare, deoarece, prin intermediul acestora, se transmit cunoştinţe, idei, valori. Evaluarea este continuă, iar procesul de instruire se desfăşoară conform celor mai minuţioase planuri realizate de către experţi în educaţie. Totul se realizează printr-o bună comunicare. Este dezirabilă comunicarea eficientă, iar măiestria cuvintelor alese şi utilizate facilitează atragerea auditoriului, captează atenţia, stârneşte interesul. Întreg procesul de predare-

[25] Alan C. Fox, *Supertehnici de comunicare*, Curtea Veche Publishing, Bucureşti, 2014, p. 201
[26] David Le Breton, *Despre tăcere*, Ed. All Educaţional, Bucureşti, 2001, p. 22
[27] idem
[28] idibem, p. 22
[29] ibidem, p.22

BDD-A26463 © 2017 Arhipelag XXI Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.77 (2026-11-18 10:54:46 UTC)

învăţare-evaluare tinde să se bazeze pe comunicare directă, dialogul este permanent încurajat, se cer răspunsuri imediate, la subiect, informaţia circulă în ambele sensuri, între emiţător şi receptor, viteza de transmitere a mesajului este tot mai mare, dând măsura desăvârşirii pregătirii într-un anumit domeniu. Pauzele între mesaje sunt tot mai puţine, tot mai scurte, cuvintele se rostogolesc şi se întrec să reprezinte idei. Pauzele dintre cuvinte înseamnă tăcere, iar tăcerea are un preţ. Tăcerea nu mai este de aur, ci devine, brusc, stânjenitoare. Rămâne la latitudinea fiecărui cadru didactic dacă utilizează o glumă pentru a înlătura tăcerea în astfel de momente, fiind cunoscută afirmaţia „Trece un înger!”[30] prin intermediul căreia se poate depăşi momentul şi relua discuţia.

Totuşi, în volumul *Cuvintele îţi modelează creierul*[31], sunt precizate repere clare în privinţa faptului că tăcerea are chiar valoare neurologică. Astfel, este recomandat, pentru ca nivelul de înţelegere al ascultătorului să nu scadă, să se facă o pauză de câteva secunde înaintea unei fraze succinte. Aceeaşi pauză este binevenită în situaţia utilizării unor termeni noi, tehnici, înaintea cuvintelor necunoscute. *Astfel, este nevoie să vorbeşti succint şi apoi să faci o pauză, oferind câteva secunde de linişte la finalul fiecărei fraze sau propoziţii.*[32]

V.1. Tăcerea cu semnificaţii pozitive în comunicarea didactică

Modelul marilor oratori din diverse domenii este ilustrat de către Dr. Andrew Newberg şi Mark Robert Waldman[33], autorii evidenţiind faptul că aceştia „cunosc forţa unei pauze în vorbire şi o folosesc în mod conştient în activitatea lor*”*[34]. Aceeaşi pauză în vorbire poate facilita, conform opiniei aceloraşi autori, „formarea unor legături mai profunde între oameni.”[35] Această informaţie privind pauza în vorbire ar putea influenţa actul didactic, cu atât mai mult cu cât tentaţia de a vorbi mult şi repede pare să reprezinte un demers imperios necesar, fapt pus pe seama conţinuturilor numeroase şi a timpului insuficient pentru parcurgerea acestora. Se ignoră valoarea echilibrului emoţional pe care acea legătură profundă dintre oameni poate servi scopurilor educaţiei.

Putem lua în considerare în timpul activităţii didactice o altă informaţie, preluată din sfera interviurilor de recrutare. În acest sens atragem atenţia în privinţa a *două tipuri de tăceri*: *tăcerile goale şi tăcerile pline*.[36] Cum *tăcerea goală reprezintă încetarea exprimării celuilalt şi deopotrivă încetarea reflecţiei acestuia, fiind, prin urmare, o tăcere în adevăratul sens al cuvântului,* aceasta poate fi valorificată pe deplin ca fond pentru transmiterea informaţiilor noi. Considerăm că acest fel de tăcere se identifică uşor la nivelul clasei, imediat după momentul verificării temei/ cunoştinţelor dobândite anterior. Ţine de măiestria fiecărui dascăl ca acest moment să fie valorificat corespunzător.

Dacă *tăcerile goale* favorizează intervenţia optimă a cadrului didactic, *tăcerile pline*, aşa cum sunt descrise de către Jean-Claude Abric[37], nu permit vreo remarcă, decât cu o consecinţă nedorită, cu „deteriorarea climatului”[38]. Precizând că tăcerile pline sunt inevitabile, necesare şi benefice, favorizând „aprofundarea şi implicarea”, oferind mediul optim pentru autoanaliză, reflecţii personale şi acţiune în vederea soluţionării unor dileme/ probleme/ întrebări, amintim că „orice intervenţie [...] într-o tăcere plină echivalează cu tăierea vorbei”.[39] Se impune o atenţionare specială în acest sens deoarece *„*tăcerea plină este o tăcere falsă şi corespunde în mod efectiv

[30] https://en.wiktionary.org/wiki/angel_passes
[31] Andrew Newberg, Mark Robert Waldman, *Cuvintele îţi modelează creierul*, Editura Curtea Veche, Bucureşti, 2016, p. 96
[32] idem
[33] idem
[34] idem
[35] ibidem, p. 96
[36] Jean-Claude Abric, *Psihologia comunicării*, Ed. Polirom, Iaşi, 2002, p.62
[37] idem
[38] ibidem, p. 62
[39] ibidem, p. 62

BDD-A26463 © 2017 Arhipelag XXI Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.77 (2026-11-18 10:54:46 UTC)

încetării exprimării (celălalt nu spune nimic) şi continuării reflecţiei interioare (adică a unei activităţi a subiectului). În cazul tăcerii pline, celălalt este activ. El reflectează, se gândeşte, caută*".*[40]

Există atâtea tăceri greu de înţeles şi de interpretat, atâtea sensuri asupra cărora ne aplecăm mai mult sau mai puţin. Constantin Cucoş pledează pentru tăcere, deoarece „tăcerea ca nerostire sau suspendare, în doze bine măsurate şi în contexte pragmatice potrivite, poate purta varii subînţelesuri, necesare pentru un dialog autentic şi poate întreţine acel optim de mirare, cerut de mulţi analişti".[41] Aşadar, fiecare cadru didactic ar putea încerca să identifice graniţa până la care să împărtăşească informaţia pe care o deţine. A transmite chiar totul ar îndepărta elevul/studentul de dorinţa de a cerceta singur, de a experimenta pentru a găsi răspunsuri. Formularea cu iscusinţă a unor întrebări, suspendarea discursului de către profesor, ar putea trezi curiozitatea, ar putea stimula dorinţa de a descoperi prin eforturi proprii.

„Educatorii sunt sculptori ai emoţiei. Educaţi privind în ochi, educaţi cu gesturile: ele spun tot atât de mult cât şi cuvintele."[42]; acest îndemn se adresează tuturor cadrelor didactice, sugerând deschiderea spre comunicare chiar atunci când cuvintele lipsesc. În acelaşi sens, Constantin Cucoş aminteşte că „admitând că, într-o interacţiune, întregul comportament are valoarea unui mesaj în ansamblul comunicativ, atunci rezultă că nu avem cum să nu comunicăm, vrând-nevrând, chiar şi atunci când adoptăm un comportament taciturn".[43] Astfel, se poate lua în considerare explorarea tăcerii instalate în sălile de curs, privirea chipurilor elevilor/studenţilor, *citirea* tuturor indiciilor reflectate de aceştia, traduse prin ceea ce numim *limbajul trupului*. Cei mai importanţi indicatori în privinţa limbajului trupului, aşa cum sunt enunţaţi în lucrarea „Strategii eficiente de comunicare", sunt „expresia feţei, contactul vizual, gesturile, postura, modul de mişcare, distanţa faţă de interlocutor".[44] Toate acestea oferă permanent informaţii celor care au dorinţa de a auzi ceea ce nu se aude. Rolul acestor informaţii oferite voluntar sau involuntar poate ajuta la reglarea relaţiilor, dat fiind că, în general, tăcerea în timpul orelor de curs poate avea interpretări multiple, poate fi greu de descifrat, se poate canaliza spre sensuri diferite, fiind fie un mod de reprezentare a disciplinei, fie un timp de aşteptare pentru găsirea soluţiilor.

Sintetizând, tăcerea cu semnificaţii pozitive în comunicarea didactică se manifestă atunci când reprezintă o ascultare activă, o căutare a creativităţii, când însoţeşte efectuarea individuală a sarcinilor de învăţare, când arată interesul/respectul pentru opinia unui vorbitor, când limbajul verbal se dovedeşte neputincios, alunecos/interpretabil sau chiar inefabil în faţa unor fapte/cu privire la anumite evenimente, când trădează admiraţie vie sau fascinaţie faţă de atitudini sau faţă de evenimente de cunoaştere.

V. 2. Tăcerea indezirabilă în comunicarea didactică

„La ce crezi că e bun un copil care nu vrea să spună nimic?"[45] este o interogaţie retorică la fel de valabilă şi dacă substituim cuvântul „copil" cu „profesor"…

Având în vedere perspectiva din care Paul Watzlawick, Janet Beavin Bavelas şi Don D. Jackson descriu *comunicarea patologică,* un exemplu de tăcere indezirabilă în cadrul procesului didactic îl constituie „simptomul în calitate de comunicare"[46]. Ambii parteneri educaţionali (elevul şi

[40] ibidem, p. 62
[41] Constantin Cucoş, *Pedagogie*, Ed. Polirom, Iaşi, 2002, p. 343
[42]Augusto Cury, *Părinţi strălucitori, profesori fascinanţi*, Ed. For You, Bucureşti, 2005, p.125
[43] Constantin Cucoş, *Pedagogie*, Ed. Polirom, Iaşi, 2002, p. 343
[44] Petre Anghel, *Strategii eficiente de comunicare*, Ed. Eita, Cernica, 2005
[45] Lewis Carrol, *Alice în Ţara din Oglindă*, trad. Mirella Acsente, Ed. Corint, București, 2003, p. 121
[46] Paul Watzlawick, Janet Beavin Bavelas, Don D. Jackson, *Comunicarea umană. Pragmatică, paradox și patologie*, Ed. Trei, 2014, p. 87

BDD-A26463 © 2017 Arhipelag XXI Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.77 (2026-11-18 10:54:46 UTC)

profesorul), pentru a face „comunicarea imposibilă în mod justificat”[47], pot mina somnolenţa, neatenţia, surzenia, suferinţa sau orice alt *defect*, indiferent de etiologia sugerată, mesajul fiind identic: „Nu mi-ar displăcea să-ţi vorbesc, dar ceva mai puternic decât mine, pentru care nu pot fi învinovăţit, mă împiedică”.[48]

Aşa cum precizează David Le Breton, „tăcerea la copil nu este angoasantă decât din perspectiva atitudinii pe care o adoptă adulţii faţă de el, însă lăsat în seama lui, el este un neobosit producător de sunete desprinse de orice altă necesitate decât emiterea lor ludică”.[49] În mod sigur, ceva se schimbă pe parcurs, se schimbă atât de mult încât acei copii nu mai întrerup tăcerile. Odată sosiţi în şcoli, ei învaţă să tacă din nou: de teama de a greşi şi a fi certaţi, de teama de a nu se face de ruşine, de teama de a nu se expune, de a nu li se ghici interesele, problemele, gândurile, nelămuririle, emoţiile, fricile, timiditatea, anxietatea, plictiseala. Învaţă să tacă pentru a face parte din grup, *tăcând complice*, deschizând o prăpastie şi mai mare între ei şi adulţi.

Tăcerea poate deveni indezirabilă când rezultă din interesul prea mare pentru tehnologia modernă multimedia (în ciuda multor valenţe formative ale acesteia), când inhibă artificial deschiderea elevilor faţă de dialog, faţă de exprimarea propriilor opinii.

Tăcerea indezirabilă a profesorului cunoaşte următoarele forme de manifestare: timpii morţi în cadrul lecţiei, lipsa răspunsului la întrebări formulate de elevi cu privire la conţinutul de învăţare sau în cadrul orelor de dirigenţie, absenţa întăririi pozitive sau negative după un răspuns al elevului, acesta nebeneficiind de feedback. Poate fi resimţită negativ şi tăcerea care ţinteşte stingerea unui comportament indezirabil prin ignorarea lui, de către cei afectaţi de acel comportament şi care nu cunosc tactica profesorului.

Tăcerea indezirabilă a elevului este corelată cu neştiinţa, cu neatenţia şi cu dezinteresul acestuia sau chiar cu sfidarea interlocutorului (când este dublată de o mimică ce sugerează această atitudine), atunci când o întrebare simplă rămâne fără vreun răspuns (de exemplu: *Aţi citit opera „….”?; Vizionaţi ecranizări ale unor opere literare?)*. Tot nedorită este deruta neexprimată de elevul care nu a înţeles o întrebare, o sarcină de învăţare, un instructaj, şi fie rămâne împietrit şi tăcut, fie se foieşte în tăcere, în căutarea unei soluţii.

Pentru ambii parteneri ai procesului didactic, este indezirabilă tăcerea ca semn patologic (al depresiei, de exemplu) sau ca expresie a ruşinii şi a umilinţei…

V.3. Cercetare experimentală privind accepţiile subiective atribuite tăcerii, în cadrul comnucării didactice

În săptămâna 22 – 26 mai 2017, am întreprins o anchetă pe bază de chestionar (Anexa), având drept lot de cercetare 70 de subiecţi, din rândul elevilor de la Colegiul Naţional *Emil Racoviţă* din Bucureşti, 19 fete şi 16 băieţi, cu vârste cuprinse între 12 ani şi 14 ani, precum şi 18 fete şi 17 băieţi cu vârste cuprinse între 16 ani şi 18 ani.

Pornind de la afirmaţia Alinei Mărgăriţoiu – „uneori, evaluarea semnificaţiei tăcerii din perspectiva profesorului nu este în concordanţă cu cea a elevilor. Chiar dacă de cele mai multe ori tăcerea profesorului îi îndeamnă la ascultare, interogaţie, sugestie, uimire, reflecţie etc., elevii o percep în sens negativ, ca pe un moment supărător de disciplinare sau de aşteptare, de anxietate [...] sau de suspans dilematic [...][50] -, am încercat să verificăm în ce măsură poate fi validat acest lucru, şi am formulat următoarea ipoteză: *Se prezumă că elevii atribuie tăcerii profesorului semnificaţii diverse, în timpul orelor de curs*.

[47] ibidem, p. 88
[48] idem
[49] David Le Breton, *Despre tăcere*, Ed. All Educaţional, Bucureşti, 2001, p. 173
[50] Alina Mărgăriţoiu, *Gestul în comunicarea didactică*, Ed. Institutul European, Iaşi, 2013, p. 90

BDD-A26463 © 2017 Arhipelag XXI Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.77 (2026-11-18 10:54:46 UTC)

În urma aplicării chestionarului (anexă), în rândul elevilor de *gimnaziu*, se constată că, pentru afirmaţia *Când profesorul tace, mă gândesc că …*, din totalul de 35 de subiecţi: 13 (37,14%) afirmă că se aşteaptă ca profesorul să fie *supărat/furios*; 11 (31,42%) se gândesc la faptul că profesorul *este nehotărât* şi este posibil *să îi asculte*, 14 (40%) consideră că profesorul tace doar pentru că *a terminat de predat*, 10 (28,57%) se aşteaptă să primească *o informaţie nouă, interesantă*, 14 (40%) intuiesc că profesorul tace pentru *a aştepta un răspuns*. Doar 6 (17,14%) subiecţi consideră că tăcerea este cauzată de *lipsa informaţiei*, pe când 3 (8,57%) se gândesc la o eventuală *surpriză*. La itemul al doilea (*Tăcerea profesorului **vă trimite cu gândul** la…)*, pentru fiecare dintre următoarele asocieri s-au validat răspunsuri după cum urmează: *ascultare*, 19 (54,28%); *interogaţie*, 6 (17,14%); *sugestie*, 2 (5,71%); *uimire*, 2 (5,71%); *reflecţie*, 4 (11,42%); *aşteptare*, 20 (57,14%); *anxietate*, 2 (5,71%); *suspans*, 16 (45,71%). Pentru afirmaţia *În timpul orelor tac pentru că …*, motivele au fost apreciate după cum urmează: *ascult explicaţiile profesorului*, 29 (82,85%); *ascult răspunsurile colegilor*, 5 (14,28%); *îmi adun gândurile*, 7 (20%); *aşa e politicos*, 14 (40%); *nu ştiu ce să spun*, 4 (11,42%); *mă tem să nu ofer un răspuns greşit*, 16 (45,71%); *mă jenez să îmi exprim opiniile*, 5 (14,28%).

Pentru aceleaşi afirmaţii, la nivelul liceului, de la 18 fete şi 17 băieţi s-au obţinut următoarele răspunsuri: *Când profesorul tace, mă gândesc că…*: *este supărat/ furios/ se pregăteşte să ne certe*, 11 (31,42%); *este nehotărât; ne ascultă la lecţie*, 9 (25,71%); *a terminat de predat*, 11 (31,42%); *a uitat ce voia să spună/ nu ştie ce să spună*, 11 (31,42%); *urmează o informaţie nouă interesantă*, 9 (25,71%); *ne pregăteşte o surpriză*, 3 (8,57%); *aşteaptă un răspuns*, 14 (40%); *altele* (dezinteres faţă de elev; nu îmi pasă, nu sunt atent; ne dă de transcris din manual), 3 (8,57%).

Tăcerea profesorului vă trimite cu gândul la: Ascultare, 15 (42,85%); *Interogaţie*, 2 (5,71%); *Sugestie*, 3 (8,57%); *Uimire*, 2 (5,71%); *Reflecţie*, 3 (8,57%); *Aşteptare*, 14 (40%); *Anxietate*, 3 (8,57%); *Suspans*, 12 (34,28%); *Altceva* (linişte ; plictiseală), 2 (5,72%).

În timpul orelor tac pentru că …: *Ascult explicaţiile profesorului*, 20 (57,14%); *Ascult răspunsurile colegilor*, 12 (34,28%); *Îmi adun gândurile*, 12 (34,28%); *Aşa e politicos*, 13 (37,14%); *Aşa ne impune profesorul*, 4 (11,42%); *Nu ştiu ce să spun*, 1 (2,85%); *Mă tem să nu ofer un răspuns greşit*, 9 (25,72%); *Mă jenez să îmi exprim opiniile*, 4 (11,42%); *Altceva* (privesc afară ; nu am motive să fiu atent; altfel mă ascultă), 3 (8,57%).

În urma analizei răspunsurilor, atât la gimnaziu, cât şi la liceu, se constată următoarele: atenţia elevilor în timpul momentelor de tăcere din clasă este îndreptată în foarte mare măsură înspre *ascultarea răspunsurilor colegilor*, 29 (82,85%) - gimnaziu; 18 (51,42%) - liceu, *ascultarea răspunsurilor colegilor*, 5 (14,28%) – gimnaziu, 12 (34,28%) - liceu, *ascultarea unei informaţii noi, interesante*, 10 (28,57%) – gimnaziu, 9 (25,71%), *suspans* ce poate fi urmat de informaţii, 16 (45,71%) – gimnaziu, 12 (34,28%) - liceu. Clipele de tăcere îi inspiră pe elevi la *ascultarea* a ceea ce se poate întâmpla, 19 (54,28%) – gimnaziu, 15 (42,85%), precum şi la *aşteptarea* unui moment aparte 20 (57,14%) – gimnaziu, 14 (40%). Pe de altă parte, deşi exprimate prin opţiuni mai puţine, afirmaţiile *îmi adun gândurile, interogaţia, sugestia, uimirea, reflecţia,* permit o interpretare în sensul căutării interioare, având o conotaţie pozitivă. Faptul că profesorul aşteaptă un răspuns, a terminat de predat sau pregăteşte o surpriză nu influenţează hotărâtor în sensul determinării unei majorităţi care să se teamă de tăcerea cadrului didactic. Dacă opţiunea pentru răspunsul *aşa e politicos* este determinată de propriul sistem de valori, iar teama de a oferi *un răspuns greşit/ jena de a a-şi exprima opiniile* ar putea fi analizată din perspectiva gradului de dezvoltare a stimei de sine, proprii fiecărui individ, teama faţă de profesor, implicit dorinţa de a păstra tăcerea în vederea evitării tensiunilor în timpul orelor de curs, sunt identificate prin intermediul unui număr mai mic

BDD-A26463 © 2017 Arhipelag XXI Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.77 (2026-11-18 10:54:46 UTC)

de răspunsuri în acest sens: *este supărat/ furios/ ne ceartă*: 13 (37,14%) – gimnaziu; 11 (31,42%) - liceu, *anxietate*: 2 (5,71%) – gimnaziu, 3 (8,57%) - liceu.
Aşadar ipoteza formulată de noi a fost validată, cu precizarea că motivaţia elevilor pentru a păstra tăcerea în timpul orelor de curs este preponderent intrinsecă (și, implicit, independentă de factorii perturbatori ce pot apărea în mediul ambiant).

Concluzii

În cadrul procesului didactic, tăcerii îi sunt atribuite atât semnificații pozitive, cât și negative, axiomatic fiind faptul că există situații în care este o necesitate, după cum, există situații în care este indezirabilă. De cele mai multe ori, tăcerea este semnificantă, ușor de interpretat şi de valorificat, însă atribuirea diverselor semnificații se realizează subiectiv, prin prisma propriilor experiențe ale receptorului-interpret. Și profesorul și subiecții învățării comunică permanent și respectă tăcerea din motive convenționale sau nu, în funcție de context, de interesul față de cunoașterea științifică și de modul în care se raportează la spaţiul educaţiei instituționalizate. Tendinţei de acoperire cu vorbe a sentimentelor neexprimate, de comunicare zgomotoasă, i se opune nevoia de tăcere şi descoperire a informaţiei, de liniște exterioară şi interiorizare a liniștii.

BIBLIOGRAPHY

Abric, Jean-Claude, *Psihologia comunicării*, Ed. Polirom, Iaşi, 2002
Anghel, Petre, *Strategii eficiente de comunicare*, Ed. Eita, Cernica, 2005
Bucă, Marin, *Enciclopedia gândirii aforistice româneşti*, sec. XVI-XX, Ed. Tehnică, Bucureşti, 2006, pp. 1297 – 1301
Carrol, Lewis, *Alice în Țara din Oglindă*, trad. Mirella Acsente, Ed. Corint, Bucureşti, 2003
Cucoş, Constantin, *Pedagogie*, Ed. Polirom, Iaşi, 2002
Cucoş, Constantin, *Psihopedagogia pentru examenele de definitivare şi grade didactice*, Ed. Polirom, Iaşi, 1998
Cury, Augusto, *Părinţi strălucitori, profesori fascinanţi*, Ed. For You, Bucureşti, 2005
Fox, Alan C., *Supertehnici de comunicare*, Curtea Veche Publishing, Bucureşti, 2014
Haanel, Charles F., *Sistemul Maestrului*, Ed. Adevăr Divin, Braşov, 2009
Le Breton, David, *Despre tăcere*, Ed. All Educaţional, Bucureşti, 2001, p.22
Mărgăriţoiu, Alina, *Gestul în comunicarea didactică*, Ed. Institutul European, Iaşi, 2013
Mucchieli, Alex, *Arta de a influenţa,* Ed. Polirom, Iaşi, 2002
Newberg, Andrew, Waldman, Mark Robert, *Cuvintele îţi modelează creierul*, Editura Curtea Veche, Bucureşti, 2016
Osho, *Omul care iubea pescăruşii*, trad.: Cristian Hanu, Ed. Mix, Braşov, 2006
Pleşu, Andrei, *Limba păsărilor*, Ed. Humanitas, Bucureşti, 19[9]4
Sălăvăstru, Dorina, *Psihologia educației*, Iași, Editura Polirom, 2004
Stănescu, Vasile, *Elogiul tăcerii*, Ed. Universul Juridic, Bucureşti, 2015
Watzlawick, Paul; Beavin Bavelas, Janet; Jackson, Don D., *Comunicarea umană. Pragmatică, paradox şi patologie*, Ed. Trei, 2014

Surse web

http://www.intelepciune.ro/proverbe_zicatori_romanesti_celebre_273_despre_Tacere.html (accesat: 19.05.2017)
http://www.logopedics.info/proverbe-litera-t.php (accesat: 19.05.2017)

BDD-A26463 © 2017 Arhipelag XXI Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.77 (2026-11-18 10:54:46 UTC)

http://www.webdex.ro/online/dictionarul_explicativ_al_limbii_romane_dex98/t%C4%83cea (accesat: 23.05.2017)
https://en.wiktionary.org/wiki/angel_passes (accesat: 27.05.2017)
https://www.ericdigests.org/1995-1/think.htm (accesat: 14.06.2017)

BDD-A26463 © 2017 Arhipelag XXI Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.77 (2026-11-18 10:54:46 UTC)